

تأثیر پذیری سیاست نامه‌ی خواجه نظام الملک از نامه‌ی تنسر و کارنامه‌ی اردشیر بابکان

دکتر شاهین پهنادایان، عضو هیات علمی دانشگاه آزاد اسلامی واحد کرج

چکیده

قبل از حمله‌ی اعراب (مسلمان) به ایران عصر ساسانی، سنت کارنامه و اندرزنامه نویسی یکی از ریشه دارترین سنت‌های ملی ایرانی در زمینه‌ی نثر محسوب می‌شود و نمونه‌های بارز آن نامه‌ی تنسر و کارنامه‌ی اردشیر بابکان، اندرزنامه‌ی مهر اسپندان، بزرگ مهر و خسرو قبادان است. این سنت دیرینه بعد از اسلام نیز مورد توجه قرار گرفت و یکی از ارزنده‌ترین آثار دوره‌ی اسلامی درباره‌ی سیاست نامه‌ی خواجه نظام الملک است. در این تحقیق به تأثیر پذیری اثر خواجه از سنت اندرزنامه نویسی ایران قبل از اسلام خصوصاً آثار باقی مانده‌ی نامه‌ی تنسر و کارنامه‌ی اردشیر بابکان پرداخته می‌شود.

کلید واژه‌ها

عصر ساسانی، اندرزنامه نویسی، نامه‌ی تنسر، کارنامه‌ی اردشیر بابکان، سیاست نامه.

مقدمه

سلجوقیان در اصل خاندانی از رؤسای قبیله‌ی قنق از اقوام غز بودند که موطن و سرزمین اصلی آنان دشتهای شمال دریای خزر و دریاچه آرال بود. اینان در حوالی آخر قرن یازدهم م/ 5 هـ. ق به دین اسلام در آمدند و از طریق خوارزم و فرارود، مانند بیشتر اقوام بیابانگرد به عنوان سپاه مزدور وارد خدمت قدرتهای نظامی شدند و قدم در دنیای اسلامی گذاشتند .

در دوران اسلامی سلجوقیان نخستین دولتی بودند که حدود قلمرو خود را همانند مرزهای ساسانی، در نواحی غرب گسترش دادند. و خلفای اسلامی را از زیر حمایت بوییان شیعه مذهب بیرون آوردند و در نتیجه این سیاست طرفدارای اهل سنت را نسبت به اقدامات خود علیه قدرت دیلمیان در مغرب جلب کردند. چنین اقداماتی توسط سلاطین سلجوقی سبب شد تا آنان برای خود جایگاهی همانند پادشاهان عصر ساسانی قائل شوند. آنان القاب ایران پیش از اسلام را به کار بردند و خود را دارای فرّه ایرانی دانستند که در نتیجه‌ی آن اطاعت از سلطان ضروری بود. دولت سلجوقیان به سرعت دارای دولتی با تشکیلاتی مبتنی بر سلسله مراتب - مطابق الگوی دولتهای ایرانی - اسلامی شد که در رأس آن سلطانی قرار داشت که به وسیله‌ی دستگاهی اداری از ایرانیان، و سپاهیان متشکل از اقوام مختلف تحت سرکردگی ترکان، پشتیبانی می شد. خواجه نظام الملک وزیر مقتدر عهد سلاجقه بزرگ در کتاب خود سیاست نامه اقتدار پادشاهی عصر سلجوقی راباعظمت امپراتوری باستان پیوند زد.

وی تلاش نمود تا پادشاهان سلجوقی را متوجه سیاست پادشاهان عجم در حکومت داری کند وی در سبب نگارش کتاب خود اشاره دارد که هدف آشنایی با رسم و آیین پیشینیان بزرگ بوده است.

از مهم ترین مشخصات اندیشه‌های سیاسی نظام الملک توجه خاص وی به حکومت در دوران قبل از اسلام است به همین جهت تاثیر پذیری سیاست نامه از نگاشته‌های عصر ساسانی چون نامه‌ی تنسر و اندرزنامه‌ی اردشیر بابکان قابل توجه و بررسی است .

انحطاط دولت غزنوی به شهر بلخ رفت و در خدمت ابوعلی شاذان، عمید بلخ درآمده و به علت رفتار و کنایات ابن شاذان از او گریخت و به مرو به خدمت چغری بیگ، پدر الب ارسلان وارد گردید. با مرگ طغرل بیگ در سال 455 ه. ق وی فرزند برادرش چغری بیگ را جانشین خود کرد و این راه ترقی نظام الملک در جایگاه رفیع دیوان سالاری دولت سلجوقی بود. اما وی در راه خود عمید الملک کندی وزیر طغرل بیگ را پیش روی داشت که با قتل وی در زندان راه خود را هموار نمود.

«چون در سال 455 ه. ق الب ارسلان به سلطنت رسید، عمید الملک به سلطان همان پیغامی را فرستاد که پیش از این گذشت سخنی درشت بود و در دل الب ارسلان کارکرد، خواست تا او را نکشد، نظام الملک نگذاشت. (عمیدالملک) دیگر باره، پیغام فرستاد به نظام الملک و گفت او را بگویند که بدکردی در کشتن من سعی کردن که قتل وزیران سستی شود و اول تو را بکشد و هر هفته وزیری کشته شود و چنان بود» 6 (مجمع الانساب-ص 101).

خواجه وزیر بلامنازع الب ارسلان گردید و با مرگ وی در ربیع الاول 465 ه. ق وزیر فرزندش ملک شاه سلجوقی گردید و اثر بی نظیر خود سیاست نامه را در این دوران تدوین کرد. سیاست نامه شامل پنجاه فصل است در آن تقریباً از همه‌ی وظایف و حقوق شاه و اصول مملکت داری سخن گفته شده است. 7 (تاریخ ادبی ایران-ص 318)

خواجه نظام الملک در سبب نوشتن کتاب اشاره دارد که آشنایی با رسم و آیین پیشینیان اصل بوده است و ذکر می‌کند در سال 479 ه. ق ملکشاه گروهی از بزرگان و دانایان را جمع نمود و فرمود:

«هر که در معنی ملک اندیشه کنید و بنگرید تا چیست که در عهد روزگار ما- نه نیک است و بر درگاه و دردیوان و بارگاه و مجلس ما شرط آن به جای نمی‌آرند و ما تدارک آن نمی‌کنیم؟ و نیز هر چه از آیین و رسم ملک در ملوک است و در روزگار گذشته بوده از ملوک سلجوق ببینید و روشن بنویسید و بر رای ما عرضه کنید تا در آن تأمل کنیم...» 8 (سیاست نامه -ص 1)

در نگاه نظام الملک شاه در رأس هرم قدرت هر گونه که باشد دولتیان و پیرامونیان همان گونه خواهند بود. اگر پادشاه دادگر بود گماشتگان و لشکر او نیز به دادگری خواهند رفت. بر عکس «هر آن گه که وزیر بد باشد و خائن و ظالم و درازدست بود عمال همه هم چنان باشد بلکه بدتر و بی رسم تر ...»⁹(سیاست نامه ص 207)

خواجه نظام الملک در سیاست نامه اقتدار پادشاهی عصر سلجوقی را با عظمت امپراتوری باستان پیوند زد وی داستان‌های زیادی از شیوهی حکومت پادشاهان عصر ساسانی می‌آورد تا عظمت آن دوران را نمایان سازد. در این راستا محور اصلی تحلیل سیاسی خواجه در کتاب سیاست نامه فرمانروا می‌باشد و خواجه تلاش می‌نماید تا راه و رسم فرمانروایی یا به عبارتی شیوهی حفظ قدرت سیاسی را نشان دهد.¹⁰ (در آمد فلسفی بر تاریخ اندیشه سیاسی-ص 42)

تأثیرپذیری سیاست نامه و همخوانی آن با نامه‌ی تنسر و اندرزنامه‌ی اردشیر بابکان:

سیاست نامه اثر ارزشمند خواجه نظام الملک اگر چه از باب محتوا و مضامین خود در تاریخ ایران بعد از اسلام نادر بود اما شاید بتوان تأثیر اندرزنامه‌های عصر ساسانی را در ادوار بعد از اسلام بالاخص در سیاست نامه مشاهده نمود. نامه‌ی تنسر که منسوب به تنسر هیر بدان هیرید و نماینده‌ی روحانیون عهد اردشیر بیشترین نقش را در مسائل سیاسی آغاز عهد ساسانی داشته است. وی مشاور و همراه اردشیر و کاملاً کارآمد در تشکیل دولت ساسانی بود.

تنسر در نامه نگاری خود با تمامی مخالفان اردشیر آنها را مجاب به پذیرش حکومت اردشیر نموده گروهی تنسر راهمان ابرسام، که منابع از او به عنوان اولین وزیر کارآمد عهد ساسانی یاد می‌کنند می‌دانند.¹¹ (بحثی پیرامون زندگی و فعالیت روحانیون بزرگ عصر ساسانی)

نامه‌ی تنسر نیز از جمله آثار ارزشمند متعلق به عصر ساسانی است. نامه‌ی تنسر حاوی مطالب تاریخی و سیاسی و اخلاقی است و به صورت مکاتبه، که مابین هیرید بزرگ تنسر و پادشاه طبرستان شده است، هم آن پادشاه را که در اطاعت نمودن از اردشیر مردد و از اوضاع سلطنت جدید بی اطلاع بوده، به اطاعت خوانده و هم مردم زمان را در مباحث مذکور تعلیم داده

است. در واقع از جنس اندرزهایی است که در عهد خسروان می‌نگاشته‌اند و تاریخ نگارش این نامه هم زمان خسرو اول است نه عصر اردشیر بابکان. 12 (ایران در زمان ساسانیان - ص 3، 102) کارنامه‌ی ارتخشیر بابکان روایتی از کارهای پهلوانی پایه‌گذار دودمان ساسانی اردشیر و پسرش شاپور است اما این روایت بسیار آمیخته به افسانه است و این کار از ارزش تاریخی آن چندان کاسته که به دشواری می‌توان از آن آگاهی‌هایی درباره‌ی نهادهای نظامی و سیاسی به دست آورد. 13 (تاریخ ایران - ص 895)

کارنامه اردشیر بابکان اثر به جای مانده از عصر ساسانی که به ظهور و قدرت یابی اردشیر بابکان مؤسس سلسله‌ی ساسانی اشاره دارد بر وجود مشروعیت قدرت یابی ساسانیان تأکید می‌نماید این اثر نیز شاید از این بُعد که نظام الملک در تشریح رویدادها بر آن است تا مقام و قدرت شاه را بر یک مشروعیت محکم استوار نماید برابری کند چرا که در کارنامه‌ی اردشیر بابکان اصل ماجرا حکایت بر رسیدن فرّ شاهی به اردشیر مؤسس سلسله‌ی ساسانی است. 14 (کارنامه اردشیر بابکان - ص 42)

به لحاظ اندیشه‌ی سیاسی همانندی بسیاری را می‌توان میان نامه‌ی تنسر و سیاست نامه‌ی خواجه نظام الملک مشاهده نمود. شاید با درک موقعیت تنسر در همراه کردن تمامی مخاطبین با اردشیر مؤسس سلسله‌ی ساسانی و هم چنین اقدامی که خواجه نظام الملک در نگارش سیاست نامه برای توجیه و حفظ مقام سلطان نمود را باهم در قالب‌های خاصی مقایسه نمود. تنسر همگام با سیاست‌های اردشیر جهت تحقق بخشیدن به اهداف وی تلاش نمود. تبلیغات وی برای ساسانیان و استحکام موقعیت آنها در ابتدای کار بسیار مهم و مؤثر بوده است وی در شرایطی تلاش نمود تا وحدت ایران را حذف نماید که در هر گوشه‌ای حکومت ملوک الطوائفی عصر اشکانی برقرار بود (15).

وی به گشتاسب، شاه طبرستان نامه می‌نویسد که همچون قابوس شاه کرمان اطاعت از اردشیر را برای پادشاهی واحد بپذیرد. 16 (نامه‌ی تنسر - ص 57). به همین خاطر مسائل عصر

رانکشند و تدبیر با پیران و دانا آن کنند و سپهسالاری به پیران کارکرده دهند مرد را به هنر خریداری کنند نه به زر، دین را به دنیا نفروشد، همه کارها به قاعده‌ی خویش باز برند و مرتبت هر کس رابه اندازه‌ی او دیدار کنند و هر کس را به اندازه‌ی کفایت او عملی باشد و هر چه برخلاف این رود پادشاه رخصت ندهد.» 20 (سیاست نامه - ص 72)

اندیشه‌های سیاسی خواجه نظام الملک مبتنی بر شاه آرمانی پیش از اسلام است که این شاه دارای « فرّه‌ی الهی » است. این اندیشه پایه و مایه‌ی کتابهایی چون نامه‌ی تنسر و کارنامه‌ی اردشیر بابکان است که در آثار بعد از اسلام بخصوص در سیاست نامه تجلی پیدا می‌کند.

پایان سخن :

به نظر من سنت اندرزنامه نویسی بعد از اسلام ریشه در اندرز نامه نویسی عهد ساسانی دارد و حتی می‌توان گفت سنت اندرزنامه نویسی ساسانی در اشکانیان و هخامنشیان بخصوص مبحث کتیبه‌های هخامنشی که سرآمد این کتیبه‌ها، کتیبه‌ی بیستون است ریشه دارد و می‌توان گفت هخامنشیان نیز این نو طرز بیان سیاسی، اجتماعی خود را به ارث از تمدنهای بابلی، آشوری و ایلامی برده اند.

با توجه به کتیبه‌های تام انگور در میان رودان و استل حمورابی می‌توان خط تفکر سیاسی بعد از اسلام را به عهده‌های بسیار باستانی رساند. بررسی میزان تاثیر پذیری حاکمان و وزرای ایران بعد از اسلام از اندرزنامه، شیوه و سنت‌های ایران باستان و تمدن میان رودانی را نشان می‌دهد که خواجه نظام الملک برای رسیدن به جامعه‌ی آرمانی و برای رهایی از مشکلات اجتماعی، سیاسی، و نیز عقیدتی جامعه‌ی خود و جهت ذکر الگوهای ارزشمند از جوامع پیشین به نمونه و معیارهای مطلوب عصر ساسانی توجه دارد و از این جهت به لحاظ مضمون، اهداف و بسیاری از شیوه‌های استدلال خویش به متون عهد ساسانی از جمله نامه‌ی تنسر و کار نامه‌ی اردشیر بابکان رجوع می‌نماید و همانندی میان مطالب وی با این آثار مشاهده می‌گردد می‌توان

دارک، تهران، انتشارات علمی و فرهنگی، 1364.

نظام الملک طوسی: سیاست نامه، به کوشش عباس اقبال، تهران، اساطیر، 1369.

نظام الملک طوسی: سیاست نامه، بر پایه چاپ شارل شفر، با حواشی و اشارات محمد قزوینی، به

کوشش مرتضی مدرس‌ی چهاردهی، تهران، طهوری، 1334.

نظام الملک طوسی: «وصیت نامه» خردنامه، به کوشش منصور ثروت، تهران، امیر کبیر، 1367.

9- همانجا.

10- سید جواد طباطبایی: درآمد فلسفی بر تاریخ اندیشه سیاسی در ایران، تهران، دفتر مطالعات

سیاسی و بین‌المللی، 1367.

11- علاء الدین آذری: «بحثی پیرامون زندگی و فعالیت روحانیون بزرگ عصر ساسانی» مجله

بررسی‌های تاریخی، تهران، سال 9، ش 4، مهر و آبان 1353.

12- آرتور کریستن سن: ایران در زمان ساسانیان، ترجمه رشید یاسمی، تهران دنیا کتاب،

1374، چ 9. [متن این نامه را نخست دار مستتر در مجله آسیایی (در سال 1894، جلد اول صفحه

200 و مابعد با ترجمه در صفحه 502 و مابعد) طبع کرد و اخیراً هم آقای مجتبی مینوی آن را

در تهران در سال 1933 تجدید چاپ نمود.] «چاپ جدید آنان بیش از انقلاب اسلامی تحت عنوان

نامه تنسر به گشنسب: به تصحیح مجتبی مینوی، تهران، خوارزمی، 1354».

دارمستتر دونسخه از نامه تنسر را در دست داشته، ولی نسخه مینوی از آنها پنجاه سال قدیمی

تر و در بعضی موارد کاملتر بوده است. این نامه، که تاریخ طبرستان ابن اسفندیار در آن مندرج است

، ترجمه فارسی است از نسخه عربی، که ابن المقفع از اصل پهلوی ترجمه کرده بود و اکنون هم

اصل و هم ترجمه عربی مفقود الاثر است.

یکی از قطعات نسخه عربی ابن المقفع را مسعودی و قطعه دیگر را بیرونی نقل کرده‌اند و

در کتاب فارسنامه نیز پاره‌ای از این نامه منقول است، که به منزله‌ی ذیل مندرجات تاریخ ابن اسفندیار

به شمار می‌آید.

سروش، 1369.

19- نامه‌ی تنسر به گشنسب.

20- خواجه نظام الملک: سیاست.

کتابنامه:

1. آذری، علاء الدین: «بحثی پیرامون زندگی و فعالیت روحانیون بزرگ عصر ساسانی» مجله بررسی‌های تاریخی، تهران، سال 9، ش 4، مهر و آبان 1353.
2. ابن مسکویه رازی، ابو علی: تجارب الامم، ج 1، ترجمه ابوالقاسم امامی، تهران، انتشارات سروش، 1369.
3. براون، ادوارد: تاریخ ادبی ایران، ج 1، ترجمه علی پاشا صالح، تهران، امیر کبیر، 1371.
4. ابن فندق، ابوالحسن علی ابن زید بیهقی: تاریخ بیهقی، به کوشش احمد بهمنیار، تهران، فروغی، 1361.
5. خواجه رشید الدین فضل اله همدانی: جامع التواریخ (قسمت اسماعیلیان و فاطمیان و زاریان وداعیان رفیقان)، به کوشش محمدتقی دانش پژوه و محمد مدرس زنجانی، تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، 1356.
6. شبانکاره ای، محمد بن علی بن: مجمع الانساب به کوشش میر هاشم محدث، تهران، امیر کبیر، 1363.
7. طباطبایی، سید جواد: درآمد فلسفی بر تاریخ اندیشه سیاسی در ایران، تهران، دفتر مطالعات سیاسی و بین المللی، 1367.
8. کریستن سن، آرتور: ایران در زمان ساسانیان، ترجمه رشید یاسمی، تهران، دنیا کتاب، 1374، چ 9.
9. کارنامه اردشیر بابکان: به اهتمام محمد جواد مشکور، تهران، دنیا کتاب، 1367.
10. _____: تهران، انتشارات دانشگاه تهران، 1378، چ دوم.

